

„ИДЕАЛНИЯТ ОБРАЗ“ НА БУДИТЕЛИТЕ: ЙОРДАНКА ФИЛАРЕТОВА

Жоржета Назърска

Университет по библиотекознание и информационни технологии

Резюме: Обект на проучване в доклада е мемоаристиката като функционално „място на памет“, което след Освобождението се използва като целенасочено средство за формиране на колективната памет за дейците на Българското възраждане. Макар авторите на спомени лично да познават описваните от тях личности, те често подлагат творчеството си на автоцензура, за да създадат „идеални“ образи. В конкретния случай чрез сравнение на два спомена на Михаил Греков за Йорданка Филаретова се анализират механизмите за трансформиране на паметта и за създаване на исторически митове. Данните от мемоарите се верифицират чрез други достъпни исторически източници.

Ключови думи: мемоаристика, „място на памет“, Българско възраждане, Йорданка Филаретова.

Увод

Теоретична рамка. Мемоаристиката е смятана за функционално „място на памет“ в концепцията на френския социолог Пиер Нора [1]. В своите разновидности (спомени, автобиографии, дневници, жизнеописателни бележки и интервюта и др.) тя е средство на колективната памет, която акумулира живия, непосредствен опит на групата (национална, етническа, религиозна, професионална и друга общност), без да го филтрира през разума, логиката и научните методи, без да го подрежда по значимост или преценява по достоверност и пр. За разлика от историческата, колективната памет е единна, променяща се във времето и според ситуацията, пренареждаща се съобразно своите носители и създаваща т.нар. исторически митове.

Мястото на мемоаристиката нараства в процеса на възникване на нациите (XVIII – XIX век) и придобива особено значение за онези от културен (източен, етнически) тип [2]. Това с пълна сила важи за българския случай и по-специално за епохата на Българското възраждане. Отражена в спомените на оцелелите си дейци, тя се конструира в колективната памет на тяхното и на следващото поколение и заляга в основата на големия (мета)исторически разказ, написан от третата генерация в междувоенния период на XX век [3].

Методологична рамка. Обект на проучване в доклада е мемоаристиката като функционално „място на памет“, което след Освобождението се използва като целенасочено средство за формиране на колективната памет за дейците на Българското възраждане. Макар авторите на спомени лично да познават описваните от тях личности, те често подлагат творчеството си на автоцензура, за да създадат „идеални“ образи. В конкретния случай чрез сравнение на два спомена на Михаил Греков за Йорданка Филаретова се прави историографски и културологичен анализ на механизмите за трансформиране на паметта и за създаване на исторически митове. Наративните източници – архивни и публикувани в периодичния печат, се верифицират чрез други достъпни исторически извори.

Йорданка Филаретова в спомените на Михаил Греков от 1906 и 1915 г.

В началото на 1906 г. сп. „Илюстрация – Светлина“ публикува обширна статия за все още живата общественичка Йорданка Филаретова [4]. Авторът ѝ Михаил Греков (1847 – 1922), подписан с псевдонима Стоян Чакъров, е известен революционер – участник във Втората българска легия, в подготовката на Априлското въстание и в Руско-турската война, а след 1879 г. е сред „строителите на съвременна България“.

Съученик на нейния син и личен довереник, авторът подробно излага факти от биографията на възрожденската деятелка, поставяйки няколко акцента: формирането ѝ като родолюбка във фамилната среда на Хаджикоцеви; просветната дейност на нейния съпруг Сава Филаретов; личните ѝ заслуги към освободителното движение чрез участие в софийското съзаклатие, сътрудничество с Левски и връзки с руската дипломация; широката ѝ благотворителна активност в столичния град. Животът ѝ в настоящето е обобщен лаконично с пояснението, че всецяло се е посветила на служене на Бога и „неговите св. угодници“ и на своите осиновени деца. Макар приживе и въпреки близкото си познанство, в публикацията Греков портретира Филаретова със задължителните трафарети, използвани за поборниците и възрожденските дейци в този период: „рядка в отечеството ни патриотка“, „скромна, но твърде видна българска патриотка“, „ней би се паднало да се даде първо място среди борците, що дадоха мило и драго за българската свобода“, „ръководителница на нашето общество“ [5].

Ръкописът на статията, запазен в личния архив на Греков, представлява обширна студия от 83 листа [6], от която е обнародвано

само началото, и то със сериозни промени. Дори тя да е дописвана до и след смъртта на Филаретова през 1915 г., до читателите на практика не достига нейната истинска биография. От периода 1878 – 1906 г. са „спестени“ редица житейски факти: нейната политическа емиграция по време на стамболовисткия режим в Цариград и Русия (1892 – 1894); увлечението ѝ по спиритизма в Петербург; пътуването ѝ в Близкия изток през 1896 – 1897 г., което засилва мистицизма ѝ и я прави „жертва“ в ръцете на спиритистка изнудвачка („семето на спиритизма намери добра почва, принесе грозен плод“) [7: 33 – 40]. Вън от статията остават също: изоставянето на старата жена от повечето ѝ роднини и опитите им да заграбят нейното наследство; оклеветяването ѝ като невменяема и разпространяването на слухове по неин адрес от близките ѝ фамилии Гешови, Бурмови и Балабанови; търсенето на спасение от изнудване чрез замонашване в Кремиковския манастир (1902), заселването в орландовския храм и Духовната семинария (1904), неуспешните преговори с БПЦ за имотно завещание; изнудването, кражбите и злоупотребата с доверие от приближени лица, като архим. Йосиф (Бакърджиев), Марко Балабанов, свещ. Михаил Милошев, Григор Начович и др., които Филаретова включва в настоятелството на своята ефория „Всех скорбящих радость“ (1909) [8: 41 – 83 гр.]

В ръкописа си Греков изключително детайлно и сравнително обективно предава всички детайли около плана за „ограбване“ на Филаретова, съставен от нейните „приятели“ спиритисти. Сочен за добросъвестен автор, предаващ подробна и достоверна информация [9: 1: 13 – 14], тук той се опира на собствени наблюдения, разговори и вероятно данни, почерпани от племенника на общественичката Трайко х. Коцев [10] и от политика Григор Начович [11]. Това личи от съвпаденията на лексиката, с която тримата, независимо един от друг, описват състоянието на своята близка: изпадане в „религиозна мания“, изразяваща се в постоянни спиритични сеанси, общуване с починали роднини, с Царя Освободител, св. Йоан Богослов и вмца Варвара, записване на „диктовките“ на духовете, тълкуване на сънища, видения и „знаци“, крайни аскетични практики, търсене на медиуми в лицето на невинни девойки, вяра в предречената си смърт, изобщо увереност, че е удостоена с „дивни Божии проявления, що на слабоверните не се откриват“ [12: 42 – 46, 58]. За разлика от Начович обаче Греков сочи истинските виновници за влошаването на психическото и физическото състояние на една иначе „здравомислеща жена“: „авантюристи си играеха със светите чувства на изпадналата в техни ръце патриотка, що увлечена от спиритизма, беше изпаднала до положение да се подиграват с нея [Мария] Недялкова и Гьокова“,

х. Екатерина Максимова и свещ. Михаил Милошев [13: 60, 64]. Въпреки предупрежденията на Греков, че „не Бог, а сатаната ръководи ръката и мислите на тия вещици“ и че е нужно тя да остави „неща, що Ви не подобават, понеже тъмнят Вашето светло минало!“ [14: 72 – 73], през 1909 г. Филаретова поверява капиталите, живота и бъдещето си точно на споменатите. В следващите десетилетия те използват нейната ефория „Всех скорбящих радость“ като източник за набиране на средства за окултни цели и най-вече за себеобогатяване, като компрометиран напълно благодетелката си и филантропичната ѝ кауза [15].

Цензура, автоцензура и историческа митология: случаят „Филаретова“

Писан с молив през 1906 г., ръкописът на Греков е сериозно редактиран от автора до и след 1915 г.: допълвани са цели страници, задрасквани са с мастило отделни пасажи. Че е готвен за печат, показва и оформлението му – върху половинстранични хартиени изрезки. През 1906 г. обаче голяма част от него не излиза в „Илюстрация – Светлина“. Възможно е това да е решение на самия автор, но по-вероятна е намесата на главния редактор Юрдан Михайлов, който иначе споделя възгледите и заниманията на Филаретова – сам месмерист, даващ трибуна в изданието си на редица окултисти и обнародващ дописки за езотерични практики. Още от 90-те години на XIX век обаче той става зависим от кредитите, отпускани му от кантората на Евлогий Георгиев в Букурещ, а след смъртта му – от универсалния наследник Иван Ев. Гешов [16]. В този смисъл той не би рискувал поминъка си и бъдещето на списанието, публикувайки критики срещу партийния шеф и богат banker, както и против членове на фамилията му. Освен редуцирана като обем, статията е основно редактирана, включително в заглавието си, като например „матрона“ е заменена с „патриотка“ и „ле[й]ди“.

По-обширният текст от 1915 г. също остава непубликуван, макар че Тр. х. Коцев – племенник на Филаретова и настоятел на „Всех скорбящих радость“, помества в някои вестници подобни по съдържание дописки. Това е учудващо, понеже Греков е активен публицист и често портретира свои съратници в освободителните борби, включително в „Илюстрация – Светлина“. Но е факт, че голяма част от спомените му и днес остават неотпечатани. Срещата им с читателите датира едва от края на 60-те години на XX век, и то с посредничеството на професионалните историци. Специалистите обясняват „ръкописите в чекмедже“ с крайното русофилство на автора, неподходящо в определени исторически моменти, с

праволинейния му характер и със стремежа му за обективност, довел до сериозни конфликти със съвременници и техните наследници.

Дали Греков е правил опит да публикува спомена си за Филаретова и дали той е бил евентуално отхвърлен, е трудно да се прецени. По-възможно е авторът да става „жертва“ на собствената си цензура, сработила заради преценката му, че съдържанието не само ще засегне влиятелни хора, но и би „уронило“ престижа и „затъмнило“ образа на една според него „идеална“ възрожденка. Самият той в края на статията си отбелязва: „Ние даваме само материал за написване на пълната биография на тая велика българка, прекарала в средата на тоя порочен свят цели 52 г. непорочен вдовишки живот и посрещнала смъртта с радост“. Неслучайно поантата са „благата ѝ смърт“ (успение, подобно на Св. Богородица) и заключението: „тя си създаде недосегаема за обикновените люди паметник, що ще величае името ѝ на вечни времена“. В този смисъл Греков дава своя принос в колективните усилия на поборниците, на многобройните лаици „летописци“ и на малцината школувани историци през първата половина на ХХ век да бъде „конструирано“ Българското възраждане и „очертан“ профилът на неговите дейци по всички правила на историческата митология: с представяне на подбрани факти, с обмисленото им подреждане, с наблягане на героиката и родолюбие, с изграждане на образи без отрицателни качества [срв. 17; 18].

Потвърждение, че възприетият от Греков модел на (авто)цензуриране на факти и източници, които не се „вписват“ в метаразказа за Възраждането, продължава да бъде следван дори в края на ХХ и началото на ХХІ век, дават двете издания с негова мемоаристика (1971, 1990) [19; 20]. В тях съставителите Христо и Стоянка Йонкови отново игнорират спомена за Филаретова, макар да е обемист и да отразява съществени национални събития. Още по-симптоматично е, че при подготовката на книгата си за Филаретова (2009) [21] журналистът Христо Цеков използва елементи от Грековия спомен, но не споменава източника си и на свой ред „пропуска“ подробностите за спиритическите увлечения на героинята. Това е поощрено от редактора му проф. Дойно Дойнов, добре познаващ епохата и източниците за нея.

Заклучение

Споменът за Филаретова е част от мемоаристиката на Греков, начената от края на 90-те години на ХІХ век. Той обаче остава цялостно непознат за публиката и до днес по различни причини. В началото на ХХ век те имат материален и етичен характер:

съвременниците, пък и самата героиня на мемоара са живи и имат претенции да „контролират“ актуалната памет. В междувоенното двадесетилетие образованите ни елити издигат концепцията, че именно Българското възраждане трябва да стане контрапункт на националната катастрофа, като се използват биографиите на неговите дейци и идеалите му за възпитаване на младите поколения и за подхранване на националната идентичност и самочувствие [22]. Логично е, че споменът на Греков, очертаващ твърде „неординарно“ образа на „утвърдена“ възрожденка, остава в архива. Той не излиза „на светло“ и през втората половина на XX век, когато окултните занимания са забранени и отречени като „буржоазни“, а практикуващите ги са смятани за шпиони или врагове на „народната власт“. Национализмът, успешно „присаден“ през 80-те години на XX век върху утвърдения в родната историография позитивизъм, става поредната спънка за изваждането на Грековия спомен „от чекмеджето“. Обговарянето му в настоящата публикация едва ли ще го превърне в значим: образите на Филаретова и на съратниците ѝ отдавна са трансферирани от колективната в историческата памет и в нейните институции, те присъстват в историческия „канон“ и задават параметрите на историческата митология.

References/Литература

1. **Nora**, P. Kolektivnata pamet. – V: **Deyanova**, L., sast. Dukhat na „Anali“. Antologiya. Sofia: KH, 1997, s. 233 – 237.
[Нора, П. Колективната памет. – В: Деянова, Л., съст. Духът на „Анали“. Антология. София: КХ, 1997, с. 233 – 237.]
2. **Smith**, A. Natsionalnata identichnost. Sofia: Kralitsa Mab, 2000. [Смит, А. Националната идентичност. София: Кралица Маб, 2000.]
3. **Daskalov**, R. Kak se misli Balgarskoto vazrazhdane. Sofia: LIK, 2002.
[Даскалов, Р. Как се мисли Българското възраждане. София: ЛИК, 2002.]
4. **S[toyan].C[hakarov]**. [Grekov, Mikhail]. Balgarskata patriotka gospozha Yordana khadzhi Kotseva Filaretova. – V: *Ilyustratsiya – Svetlina*, g. 14, 1906, № 1, s. 26 – 30.
[С[тоян].Ч[акаров]. [Греков, Михаил]. Българската патриотка госпожа Йордана хаджи Коцева Филаретова. – В: *Илюстрация – Светлина*, г. 14, 1906, № 1, 26 – 30.]
5. **S[toyan].C[hakarov]**. [Grekov, Mikhail]. Balgarskata patriotka gospozha Yordana khadzhi Kotseva Filaretova. – V: *Ilyustratsiya – Svetlina*, g. 14, 1906, № 1, s. 26 – 30.
[С[тоян].Ч[акаров]. [Греков, Михаил]. Българската патриотка госпожа Йордана хаджи Коцева Филаретова. – В: *Илюстрация – Светлина*, г. 14, 1906, № 1, 26 – 30.]

6. **Grekov**, M. Balgarskata matrona gospozha Yordanka h. Kotseva Filaretova. Material za biografiyata i – svedeniyata, saobshteniya ot neya, i sabrani ot razni litsa za neya. Manuscript. – V: *TsDA*, f. 250K, op. 1, a.e. 59, l. 1 – 83 gr.

[**Греков**, М. Българската матрона госпожа Йорданка х. Коцева Филаретова. Материал за биографията ѝ – сведенията, съобщени от нея, и събрани от разни лица за нея. Ръкопис. – В: *ЦДА*, ф. 250К, оп. 1, а.е. 59, л. 1 – 83 гр.]

7. **Grekov**, M. Balgarskata matrona gospozha Yordanka h. Kotseva Filaretova. Material za biografiyata i – svedeniyata, saobshteniya ot neya, i sabrani ot razni litsa za neya. Manuscript. – V: *TsDA*, f. 250K, op. 1, a.e. 59, l. 1 – 83 gr.

[**Греков**, М. Българската матрона госпожа Йорданка х. Коцева Филаретова. Материал за биографията ѝ – сведенията, съобщени от нея, и събрани от разни лица за нея. Ръкопис. – В: *ЦДА*, ф. 250К, оп. 1, а.е. 59, л. 1 – 83 гр.]

8. **Grekov**, M. Balgarskata matrona gospozha Yordanka h. Kotseva Filaretova. Material za biografiyata i – svedeniyata, saobshteniya ot neya, i sabrani ot razni litsa za neya. Manuscript. – V: *TsDA*, f. 250K, op. 1, a.e. 59, l. 1 – 83 gr.

[**Греков**, М. Българската матрона госпожа Йорданка х. Коцева Филаретова. Материал за биографията ѝ – сведенията, съобщени от нея, и събрани от разни лица за нея. Ръкопис. – В: *ЦДА*, ф. 250К, оп. 1, а.е. 59, л. 1 – 83 гр.]

9. **Grekov**, M. Kak nie osvoboždavakhme Balgaria. T. 1 – 2. Sofia: OF, 1990.

[**Греков**, М. Как ние освобождавахме България. Т. 1 – 2. София: ОФ, 1990.]

10. **Dimitrov**, Tr. Filaretova i Druzhestvoto „Vsekh skorbyastih radost“. – V: *Dnevnik*, № 4567, 19.05.1915.

[**Димитров**, Тр. Филаретова и Дружеството „Всех скорбящих радость“. – В: *Дневник*, № 4567, 19.05.1915.]

11. **Zapiski** na Grigor Nachovich, b.d. – V: *BIA* – NBKM, f. 14, op. 1, a.e. 4842, l. 1 – 3; a.e. 4607, l. 3 – 4 gr.

[**Записки** на Григор Начович, б.д. – В: *БИА* – NBKM, ф. 14, оп. 1, а.е. 4842, л. 1 – 3; а.е. 4607, л. 3 – 4 гр.]

12. **Grekov**, M. Balgarskata matrona gospozha Yordanka h. Kotseva Filaretova. Material za biografiyata i – svedeniyata, saobshteniya ot neya, i sabrani ot razni litsa za neya. Manuscript. – V: *TsDA*, f. 250K, op. 1, a.e. 59, l. 1 – 83 gr.

[**Греков**, М. Българската матрона госпожа Йорданка х. Коцева Филаретова. Материал за биографията ѝ – сведенията, съобщени от нея, и събрани от разни лица за нея. Ръкопис. – В: *ЦДА*, ф. 250К, оп. 1, а.е. 59, л. 1 – 83 гр.]

13. **Grekov**, M. Balgarskata matrona gospozha Yordanka h. Kotseva Filaretova. Material za biografiyata i – svedeniyata, saobshteniya ot neya, i sabrani ot razni litsa za neya. Manuscript. – In: *TsDA*, f. 250K, op. 1, a.e. 59, l. 1 – 83 gr.

[**Греков**, М. Българската матрона госпожа Йорданка х. Коцева Филаретова. Материал за биографията ѝ – сведенията, съобщени от нея, и събрани от разни лица за нея. Ръкопис. – В: *ЦДА*, ф. 250К, оп. 1, а.е. 59, л. 1 – 83 гр.]

14. **Grekov**, M. Balgarskata matrona gospozha Yordanka h. Kotseva Filaretova. Material za biografiyata i – svedeniyata, saobshteniya ot neya, i sabrani ot razni litsa za neya. Manuscript. – In: *TsDA*, f. 250K, op. 1, a.e. 59, l. 1 – 83 gr.

[**Греков**, М. Българската матрона госпожа Йорданка х. Коцева Филаретова. Материал за биографията ѝ – сведенията, съобщени от нея, и събрани от разни лица за нея. Ръкопис. – В: *ЦДА*, ф. 250К, оп. 1, а.е. 59, л. 1 – 83 гр.]

15. **Nazarska**, G. Okultizam, blagotvoritelnost i obshtestveno sluzhene: momenti ot rannata istoriya na Byaloto bratstvo. – V: **Ruskova**, St., sast. P. Danov, Uchitelya, v kulturnoto prostranstvo na Balgaria. Varna: Art Treysar, 2019, s. 7 – 24.

[**Назърска**, Ж. Окултизъм, благотворителност и обществено служене: моменти от ранната история на Бялото братство. – В: **Рускова**, Ст., съст. П. Дънов, Учителя, в културното пространство на България. Варна: Арт Трейсър, 2019, с. 7 – 24.]

16. **Pisma** na Yurdan Mikhajilov do Ivan E. Geshov, 1896 – 1904. – V: *BIA* – NBKM, f. 272, op. 1, a.e. 2513, l. 1, 4, 6, 8, 10.

[**Писма** на Юрдан Михайлов до Иван Е. Гешов, 1896 – 1904. – В: *БИА* – НБКМ, ф. 272, оп. 1, а.е. 2513, л. 1, 4, 6, 8, 10.]

17. **Voia**, L. Istoriya i mit v rumanskoto saznanie. Sofia: KH, 2010.

[**Боя**, Л. История и мит в румънското съзнание. София: КХ, 2010.]

18. **Ivanova**, E. Izobretuyavane na pametta i zabrava. „Padnaloto tsarstvo“ i „posledniyat vladetel“ v natsionalnata pamet na sarbi i balgari. Sofia: NBU, 2009.

[**Иванова**, Е. Изобретяване на памет и забрава. „Падналото царство“ и „последният владетел“ в националната памет на сърби и българи. София: НБУ, 2009.]

19. **Grekov**, M. Kak nie osvoboždavakhme Balgaria. T. 1 – 2. Sofia: OF, 1990.

[**Греков**, М. Как ние освобождавахме България. Т. 1 – 2. София: ОФ, 1990.]

20. **Grekov**, M. Spomeni. Sofia: OF, 1971.

[**Греков**, М. Спомени. София: ОФ, 1971.]

21. **Tsekov**, H. Yordanka Filaretova. Gospozhata. Sofia: Zlaten zmey, 2009.

[**Цеков**, Хр. Йорданка Филаретова. Госпожата. София: Златен змей, 2009.]

22. **Elenkov**, Iv. Rodno i dyasno. Prinost kam istoriyata na nesbadnatiya „Desen projekt“ v Balgaria ot vremeto mezhdur dve svetovni vojni. Sofia: LIK, 1998.

[**Еленков**, Ив. Родно и дясно. Принос към историята на несбъднатия „десен проект“ в България от времето между двете световни войни. София: ЛИК, 1998.]

За авторката

Жоржета Назърска е историчка, д-р по история, професор по културно наследство в УниБИТ; има публикации в областта на историята, антропологията, религиозната педагогика.

За контакт с автора: nazarska@abv.bg

THE “ICONIC IMAGE” OF THE AWAKENERS: YORDANKA FILARETOVA

Georgeta Nazarska

University of Library Studies and Information Technologies

Abstract: The object of research are memoirs as a functional “realm of memory”, which after the Bulgarian Liberation (1878) was used as a purposeful tool for the formation of collective memory for the figures of the Bulgarian Revival. Although the authors of the memoirs personally knew the personalities they described, they often self-censored their work in order to create “ideal” images. In this particular case, by comparing two memoirs of Mikhail Grekov about Yordanka Filaretova, the mechanisms for transforming memory and creating historical myths are analyzed. The data from the memoirs are verified by other available historical sources.

Keywords: memoirs, realm of memory, Bulgarian Revival, Yordanka Filaretova.

About the author

Georgeta Nazarska is a historian and a religious educator, Full Professor of Cultural Heritage at the ULSIT.

To contact the author: nazarska@abv.bg